

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ԲԱՅԻ ՍԵՌԸ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

Բարբառներում բայի սեռի դրսևորման եղանակները ավելի բազմազան են: Սրանցում անցողականություն-անանցողականություն հակադրությունը թե՛ ըստ լծորդությունների և թե՛ ըստ բայաձևերի միշտ չէ, որ նշույթավորված է: Սեռի կարգը, ինչպես ցույց են տալիս դիտարկումները, կարող է ձևային որևէ ցուցիչ չունենալ և հասկանալի դառնալ միայն բայիմաստից, կարող է արտահայտվել ածանցմամբ, բայական համապատասխան վերջավորություններով և, վերջապես, շարահյուսական միջոցներով:

Բայագետի բարբառում բայի սեռը միայն բայիմաստով հասկանալի է երկու դեպքում.

ա) երբ սեռային ցուցիչ չունեցող բայը ներկայացնում է ակտիվ ներգործության իմաստ ունեցող այնպիսի գործողություն, որը, ըստ խոսողի պատկերացման, ինքնին կատարվել չի կարող և պահանջում է կրող առարկա, օրինակ՝ անել, անեսել, բ՛լռնել, բ՛լրել, բ՛լըտել, գ՛լթնել, գ՛օվալ, գ՛օղնալ, դ՛առսել, գուքել, թօղել, լըցել, խառնել, ծախել, կախել, կառթալ, կըրել, հիմանալ, հիշկալ, ձ՛եվել, ճարել, մօռթել, յերթել, նէրկել, շըպըռտել, շըռթել, պախել, ջ՛րրել, սընդըխտել, տանել, ցանել, ուտել, փօրել, քանդել, օլըրել և այլն: Հասկանալի է, որ այս կարգի բոլոր բայերը ներգործական սեռի են:

բ) երբ սեռային ցուցիչ չունեցող բայը ներկայացնում է ակտիվ ներգործության իմաստ չունեցող, ինչպես նաև, ըստ խոսողի պատկերացման, ինքնին կատարվող գործողություն, օրինակ՝ անձել, ասըռել, ա բրել, բ՛օրփըսնել, բօռալ, բօջօլնալ, բ՛անցըրնալ, բըխկալ, գ՛ըխկըմել, դիբել, էրէվալ, թախկել, թավըլել, թըմբբրել, թըռնել, լօկընալ, խըռօվել, ծըղզալ, ծախկել, ծըլել, կա դղել, մօլըրել, վազնել, ցավալ, անքօրնալ, բա ըիշել, բըկըռտալ, գէժըռել, գ՛ըլխըվըրել, գաբընել, թէլկըտալ, լըփօփել, լօճել, կարկըմել, կըգել, հիշնել, ճըֆտել, մըթնել, շըշմել և այլն: Պարզ է, որ այս կարգի բոլոր բայերն էլ չեզոք սեռի են:

Սեռի կարգը ածանցմամբ ևս ունի դրսևորման երկու եղանակ.

ա) Պատճառական ցն ածանցը առավելաբար ձևավորում է անցողական ներգործական սեռի բայեր: Այս ածանցով սովորաբար չեզոք սեռի բայերը (իհարկե, ոչ բոլոր) վերածվում են ներգործականների (թըռնել - թըռցընել), իսկ ներգործական սեռի բայերը, ստանալով այդ ածանցը, իրենց սեռը չեն փոխում (խըմել - խըմցընել):

բ) Կրավորական (երբեմն նաև՝ բաղադրական) վ ածանցի առկայությունը պայմանավորում է բայի կրավորական կամ չեզոք սեռ, այսինքն՝ վ ածանց ու-

ներն միայն անանցողական բայերը (բ՛րովել, կըրվել, գըժվել): ներգործական սեռի բայերը, այս ածանցը ստանալով, վերածվում են կա՛մ կրավորականների, կա՛մ չեզոքների (տըփել - տըփվել, նեղել - նեղվել):

Բայական վերջավորություններով սեռի կարգի արտահայտում, ինչպես հայտնի է, բնորոշ էր գրաբարին, սակայն այդ իրողությունը համընդհանուր չէր (չէր ընդգրկում բոլոր ժամանակաձևերը և բոլոր լծորդությունները), և հաճախ խոնարհման ձևի և բայի սեռի միջև չկար համապատասխանություն¹: Այդպես է իրավիճակը նաև Բայագետի բարբառում, որտեղ ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ տարբերակվում են անցյալ կատարյալում (ներգ. ի, իր, գրո / եց, ինք, իք, ին և կրավ. ա, ար, ավ, անք, արք, ան), ըզձական, ենթադրական և հարկադրական ապառնիների եզակի թվի երրորդ դեմքում (ներգ. ա և կրավ. ի), եզակի հրամայականում (ներգ. ա և կրավ. ի): Ընդ որում այդ տարբերակումը չի վերաբերում Ա խոնարհման պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող բայերին (գ՛օվալ - գ՛օվացի, քէլալ - քէլացի, ծըմըրկըտալ - ծըմըրկըտացի): Այս խոնարհման ն (ան)², էն ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են կրավորաձև, սակայն այդտեղ դեր է խաղում ոչ թե բայի սեռը, այլ կազմությունը, և ներգործական ու չեզոք բայերը խոնարհվում են նույն կերպ (խասկընալ - խասկըցա, մօտկընալ - մօտկըցա, ունէնալ - ունէցա, վախէնալ - վախէցա, ըղձ. խասկընա, մօտկընա, ունէնա, վախէնա): Ընդհանրապես, Ա խոնարհման բոլոր բայերը բոլոր ժամանակաձևերում, բացի անցյալ կատարյալը, խոնարհվում են տվյալ ժամանակաձևին հատուկ միանման ձևով: Փաստորեն, Ա խոնարհման բայերի խոնարհման համակարգում վերջավորությունները սեռի արտահայտման դեր չունեն: Այդպես է և Ե խոնարհման ն ածանց ունեցող բայերի դեպքում, որոնք, սեռից անկախ, խոնարհվում են կրավորաձև (գ՛ըթնել - գ՛ըթա, մըղնել - մըտա, ըղձ. գ՛ըթնի, մըղնի): Պատճառական ածանց ունեցող բոլոր բայերն էլ, անկախ սեռից, խոնարհվում են ներգործաձև (կուրցըրի, կուրցըրիբ, կուրցըրեց. խասկըցըրի, խասկըցըրիբ, խասկըցըրեց. դ՛օխժըրի, դ՛օխժըրիբ, դօխժըրեց. ըղձ. կուրցընա, խասկըցընա, դ՛օխժընա): Այսպիսով, ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորությունները սեռային տարբերակման դեր են կատարում Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի դեպքում: Ըստ այդմ պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող ներգործական սեռի բայերը խոնարհվում են ներգործաձև (թափի/թափէցի, թափիբ/թափէցիբ, թափեց. խափըռտի, խափըռտիբ, խափըռտեց. ըղձ. թափա, խափըռտա): Նույն այդ կարգի չեզոք սեռի բայերը խոնարհվում են կրավորաձև (մըռսա, մըռսար, մըռսավ. գէժըռա, գէժըռար, գէժըռավ. պ ատըռտավ, պ ատըռտան.

¹ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Եր., 1976, էջ 104-105:

² Համապատասխանում է գրաբարյան և առօրին հայերենի **ան** ածանցին. խասկընալ - հասկանալ, հեղկընալ - երկայնանալ:

թօռմըշտավ, թօռմըշտան, խընթըրվորա, խընթըրվորար, խընթըրվորավ. ըղձ. մըռսի, գէժըռի, պատըռտի, թօռմըշտի, խընթըրվորի): Բացառություն են կազմում երկու խումբ բայեր, որոնք, լինելով չեզոք, այնուամենայնիվ խոնարհվում են ներգործաձև: Նման բայերի առաջին խումբը կազմում են բնության երևույթներ ցույց տվող այնպիսի բայերը, որոնք դիմավոր ձևերում գործածվում են միայն եզակի թվի երրորդ դեմքով. ամբել, ամբըռտել, արեվել, ձ'ընել, մըբըլկել, պ'անգել, մըթընդել: Թվում է՝ այստեղ դեր ունի մարդկանց նախնական պատկերացումը երկնային ուժերի վերաբերյալ, և, օրինակ, «Հէրէկ ս արերը ձ'ընեց» տիպի նախադասություններում ենթադրվում է երկնային ուժի գործողություն, որն ունի կրող առարկա: Երկրորդ խումբը կազմում են այնպիսի բայեր, որոնց ցույց տված գործողությունը իբրև հետևանք չի հանգեցնում առարկայի նոր վիճակի: Օրինակ, եթե նստել գործողության արդյունքը այդ գործողությունը կատարողի նստած վիճակն է, ապա գ'անգըտել կամ հ'անփսել գործողությունը այն կատարողի հետևանքային վիճակ չի ենթադրում: Այլ կերպ ասած՝ եթե «Ճիժը նըստավ» նախադասությունը հայտնում է, որ երեխան կատարել է նստելու գործողությունը և գտնվում է նստած վիճակում, ապա «Ճիժը հ'անփսց» նախադասությունը ընդամենը վկայում է, որ երեխան չորեքթաթ քայլել է, բայց որևէ վիճակի մասին խոսք չի կարող: Չեզոք սեռի ներգործաձև խոնարհվող այս բայերից են՝ աշխատել, գ'անգըտել, բ'անել, բ'էտըռկել, բ'ըլկել, գ'անգըլկել, թ'անփկել, թ'անփշըլկել, թըրքել, լօնքել, խընչել, խօքէսխընել, ծըլկել, կէջըթել, հ'անփսել և այլն: Այսպիսով, պարզվում է՝ Ե խոնարհման չեզոք սեռի պարզ (մասամբ նաև՝ բազմապատկական ածանց ունեցող) բայերը կարող են խոնարհվել ներգործաձև կամ կրավորաձև՝ ըստ իրենց իմաստային յուրահատկության. եթե նման բայերը ենթադրում են համապատասխան դրություն կամ վիճակ, ապա խոնարհվում են կրավորաձև, իսկ եթե չեն ենթադրում, ապա խոնարհվում են ներգործաձև: Հետաքրքրական է նաև, որ եթե կրավորաձև խոնարհվող բայերի հարակատար դերբայը կարող է դառնալ որոշիչ կամ հանդես գալ դիմավոր ժամանակաձևի կազմում (քընուկ տըղա, քընուկ եմ), ապա ներգործաձև խոնարհվող չեզոք բայի հարակատար դերբայը նման կիրառություններ չի ունենում. չի կարելի ասել՝ հ'անփսուկ ճիժ կամ հ'անփսուկ եմ:

Կրավորաձև են խոնարհվում վ ածանց ունեցող բոլոր բայերը՝ իբրև անանցողական (չեզոք կամ կրավորական) բայեր (նեղվա, նեղվար, նեղվավ. բ'անօժվա, բ'անօժվար, բ'անօժվավ. տըփվա, տըփվար, տըփվավ. ըղձ. նեղվի, բ'անօժվի, տըփվի): Այսպիսով, ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները բայի սեռային պատկանելության ցուցիչ են դառնում միայն Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի խոնարհման համակարգում և այն էլ՝ ոչ բոլոր դեպքերում: Ընդ որում՝ համապատասխան ժամանակաձևներում այս խմբի ներգործական բայերը խոնարհվում են ներգործաձև, իսկ չեզոք (որոշ բացառություններով) և կրավորական սեռերի բայերը՝

կրավորաձև: Եթե նկատի ունենանք, որ պատճառական բայերը ևս խոնարհ-վում են ներգործաձև, կարելի է ասել, որ անցողական բայերը խոնարհվում են ներգործաձև, իսկ անանցողական բայերը՝ կրավորաձև:

Սակայն այս ամենից զատ, բարբառում կան բայեր, որոնք հիշյալ ժամանակաձևերում կարող են խոնարհվել և՛ ներգործաձև (արտահայտելով ներգործական սեռի իմաստ), և՛ կրավորաձև (արտահայտելով չեզոք կամ կրավորական սեռի իմաստ), օրինակ՝ ջ'առթեց (ջարդեց) - ջ'առթավ (ջարդվեց), ըղձ, ջ'առթա (ջարդի) - ջ'առթի (ջ'արդվի): հրամ. ջ'առթա՛ (ջարդի՛ր) - ջ'առթի՛ (ջարդվի՛ր): Այդպիսիք են այն բայերը, որոնց ցույց տված իրողությունը խոսողների պատկերացմամբ կարող է կատարվել ինչպես ակտիվ ներգործու-թյան արդյունքում, այնպես էլ ինքնիրեն, օրինակ՝ ծառի ճյուղը կարող է ինչ-որ մեկը ջարդել, բայց ճյուղը կարող է և ինքնիրեն ջարդվել: Նման բայերից են հետևյալները. անլրտել, բ'լռթել, բլթել, թացտել, թափել, թափրուտել, թըմել, թըրբել, թըռչել /թրչել/, ճըլխել, լօխկել, խարամել, խըխմել, խըռչել, խըրբել, խողտել, ծըռել, կըդրել, կօդրել, կըխտտել, կ'ավճօտել, ճօթթել, ճըմըռտել, մ'աշել, մըխտըռել, մըրտտել, շըռձել, պընդել, ջ'առթել, վառել և այլն:

Այս կարգի բայերը այլ ժամանակաձևերում նույն ձևով կարող են արտահայտել ինչպես ներգործականության, այնպես էլ չեզոքության կամ կրավորականության իմաստներ: Օրինակ, «Յես քե խաոցընում եմ էս բ'աժակը վո՞րն ա կօդրե, դ'ու ասում ես՝ հիրան-հիրան ա կօդրե, բ'այց յես գիդում եմ, վոր էտի քօ ձ'եռօվ ա կօդրե» նախադասության մեջ կօդրել (կոտրել) բայի առաջին կիրառությունը ներգործական սեռ ունի (ո՞վ է կոտրել), երկրորդ կիրառությունը՝ չեզոք սեռ (ինքնիրեն է կոտրվել), երրորդ կիրառությունը՝ կրավորական սեռ (ինչ-որ մեկի կողմից է կոտրվել): Այսպիսով, նման դեպքերում էլ բայի սեռը որոշվում է շարահյուսական հարաբերություններով:

Խոսքում կամ խոսքից դուրս բայի սեռի դրսևորման տարբեր եղանակները կարող են զուգորդվել: Օրինակ, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում վ կրավորական ածանցը միշտ զուգորդվում է կրավորաձև վերջավորություններով, նույն այդ ժամանակաձևում ներգործական և չեզոք սեռային իմաստները որոշակի դեպքերում ուղեկցվում են համապատասխան վերջավորություններով, խոսքում երեք սեռերի հստակ արտահայտմանը հաճախ նպաստում են շարահյուսական հարաբերությունները:

Բայագետի բարբառում ներգործական սեռի են Ե խոնարհման պարզ բայերի մեծ մասը (ան խծել, ան ծել, ան դել, ան սել, ան վլել, ան վիրել, բ'լռնել, բլըտել, բ'լրել, գ'լրել, գ'լթլել, դ'առտել, դ'իգել, թօղել, թալնել, լիգել, լըցել, խանել, խօրել, խուգել, ծ'ախել, կըրընգել, կ'ապել, հավթել, ճարել, մ'աքրել, շարել, շի-նել, շափել, պ'ախել, ջ'լրել, սըղոցել, տըշել, ցանել, ուտել, փագել, քանդել և այլն), բազմապատկական ածանց ունեցող բայեր (բ'լռթըռտել, թափըռտել, ժըխըռտել, ժողըռտել, լօխպըռտել, խափըռտել, ծ'ա կըռտել, կ'ապըռտել, հավ-

քրոտել, ճրղըռտել, պըշկըռտել, սըխմըռտել, սըռփըռտել, փըռըռտել, փագըռտել, կըտըռտել, ճըմըռտել, սընդըխտել, ճանգըռթել, ծէսկել, կողըռճել), ն ածանց ունեցող բայեր (անել, առնել, գ'ըթնել, գ'ընել, խաքնել, տանել), պատճառական ածանց ունեցող գրեթե բոլոր բայերը, Ա խոնարհման սակավաթիվ բայեր (բ'անալ, գիդալ, լըվալ, կ'առթալ, խասկընալ, մոռնալ, խօստանալ, հիմանալ, ուրանալ, կըմկըմալ, հիշկըռտալ, արածալ, գ'օվալ, լըսալ, կանալ): Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ տարբերակող ժամանակաձևերում ներգործական սեռի բայերը առավելաբար խոնարհվում են ներգործաձև: Կրավորաձև են խոնարհվում Ե խոնարհման ածանց ունեցող բայերը (աննել - առա, գ'ըթնել - գ'ըթա, խաքնել - խաքա, ըղձ. առնի, գ'ըթնի, խաքնի), միայն անցյալ կատարյալում՝ Ա խոնարհման ածանցավոր բայերը (խասկընալ - խասկըցա, մոռնալ - մոռցա, խօստանալ - խօստացա, հիմանալ - հիմացա, ուրանալ - ուրացա) և մի շարք անկանոն բայեր (գիդալ - գիցա, կանալ - կանցա, խաղալ - խախձա):

Չեզոք սեռի են Ա խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերի մեծ մասը (ավատալ, անքօրնալ, աղգունալ, բօսբրոալ, բանցըրնալ, բըշկըտալ, ծըմըրկըտալ, ճըլճըլալ, խըռխըռալ, զըմփզըմփալ, գ'առնալ, զարքանալ, զատընալ, զօրէնալ, էթալ, թափօլնալ, թուլնալ, թօփլալ, լօկընալ, խըշխըշալ, ծառվընալ, ծըղզալ, կաթալ, քէլալ և այլն), Ե խոնարհման պարզ բայերի փոքր մասը (աբրել, աճել, բ'ոսել, էրէցել, բ'օրփըսնել, թախկել, թավըլել, թըմբըրել, թօռմել, խըռօվել, խընձըրել, խավրել, ծըլել, ծընել, կ'աղղել, կուրել, խատել, խընգըռել, մօլըրել, մըռսել, նեխել, ուռել, ցամքել, փըղղել, բ'անել, բ'արիշել, բէզըրել, բըժըթել, գ'ըխկըմել, գօլել և այլն), ն ածանց ունեցող բայերի մեծ մասը (հըլնել, հիշնել, մըղնել, թըռնել, մեռնել, փախնել, հընցնել, հընգընել, խասնել), վոր ածանց ունեցող բոլոր բայերը (ազըզվորել, գըլթըզվորել, ծանդըրվորել, կըսկըձվորել, մըռթըշվորել, խընթըրվորել և այլն), ցն ածանց ունեցող սակավաթիվ բայեր (բըլբըլցընել, խըռըցընել, գ'օխձընել, փընչըցընել, ֆըշֆըշըցընել), բաղադրական վ ածանց ունեցող բայերը (բանօժվել, գըժվել, զըխմըլվել, թանսըլվել, օցիփըշվել, զըխտըփըշվել, քամբըխվել, ճըբըղվել, թէդրափօխվել, լըռճըկվել, հանդըռկըլվել, մէգնըլվել, մօմըզվել): Բայագետի բարբառում շատ ներգործական բայեր, ստանալով վ ածանց, առավելաբար արտահայտում են շեզոք սեռի իմաստ՝ ձևավորելով կրավորակերպ շեզոք բայեր³: Սրանք կարող են ցույց տալ անձի ֆիզիկական (օլըրվել, ազաղվել, գ'ընդըլվել, դըզվել, էրկուտըզվել, թախտըփվել, ծառկըտըլվել, կըլօրվել, կըսկըլվել, ձըկտըլվել, մաշվել, կըտըռտըլվել, շարշըրվել, ըսպանվել /շատ շարշարվել/), հոգեկան (նեղվել, հարմըրվել, թալվել, լըկըտըլվել, մէրվել, շախվել, վէրցըլվել, փօխվել, քաշվել,

³ Նկատենք, որ գրական արևելահայերենում կրավորական սեռի բայերի մեծ մասը ունի շեզոք սեռի իմաստով գործածվելու ունակություն: Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Փամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, եր., 1974, էջ 295:

քրանրվել, խափնրվել) վիճակ կամ փոփոխություն, դրույթյան փոփոխություն (թալնրվել, կա՛րքրվել, կա՛ բնրվել, նըշանվել, բ՛աժվել, պըսագվել), առարկայի վիճակի փոփոխություն (բ՛ասվել, լըցվել, դ՛առտըգվել, ժըժնրվել, լըղվել, լը՛ղօզվել, լըպկըվել, խըթվել, խօդվել, ծըռմըռվել, ծըռվել, կիսվել, ճըղզվել, շու՛լըվել, չըքվել /խրվել/, ջօգվել, սըթվել, տընգըվել, փագվել): Առանձին խմբեր են կազմում անդրադարձ (դըրըստըվել, գուքվել, թըրաշվել, կօգվել, հազըրվել, պըռտըվել, պուդըրվել, քըսվել, սա՛ բնրվել, սըրփըվել, փալնրվել, լըվասվել, սա՛ նդըրվել), փոխադարձ (պա՛ շպըշվել, գ՛ըրկըվել, փատըտվել), համատեղ գործողության իմաստ ունեցող (հավքըվել, հավքըռտըվել, մէտեղվել, ջէրգը՛վել, շա՛րվել) բայերը:

Չեզոք սեռի Ա խոնարհման պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են ներգործաձև, իսկ ն (ան), էն ա՛ծանց ունեցող բայերը՝ կրավորաձև: Ե խոնարհման չեզոք սեռի բայերից համապատասխան ձևերում ներգործաձև են խոնարհվում վիճակ և դրույթյուն չենթադրող պարզ բայերը, ցն՝ ածանց ունեցող բայերը, իսկ մնացած պարզ բայերը, ն, վոր և վ ածանց ունեցողները խոնարհվում են կրավորաձև:

Կրավորական սեռի իմաստը Բայագետի բարբառում արտահայտվում է շատ ավելի թույլ, քան գրական հայերենում: Ընդհանրապես, բարբառում սովորաբար կրավորական բայ կամ ձև գործածվում է ոչ թե ցույց տալու համար, որ մի առարկա ազդվում է մեկ այլ առարկայի կողմից, այլ ընդամենը ներկայացնելու, որ տվյալ առարկայի հետ ինչ՛որ բան է կատարվում, ուստի նախադասության մեջ ավելի սովորական է գործողության կատարման պատճառը կամ միջոցը, քան ներգործման խնդիրը⁴: Գուցե բնության երևույթների անվանումները դիտվեն իբրև ներգործման խնդիր հետևյալ կարգի նախադասություններում. «Դ՛ուռը քամուց բ՛ասվավ», «Յօրենի դ՛աշտը ա՛րեվից խանձըվե»: Սակայն այդ նախադասություններում քամուց և արևից անդամները նույն հաջողությանմբ կարող են ընկալվել իբրև պատճառի պարագա, մասնավանդ եթե հաշվի առնենք, որ բնության այդ երևույթները որևէ գործողություն չեն ծավալում, նրանք գոյություն ունեն և կարող են պատճառ դառնալ զանազան իրողությունների («Դ՛ուռը ուժեղ քամի յա, դ՛ուռը քամուց բ՛ասվավ», «էս քանօրը մէ կա՛ թ ա՛ նձըրեվ չէկավ, ցօրենի դ՛աշտը արեվից խանձըվե»): Ի դեպ, նման նախադասություններում, առանց առարկաների հարաբերությունների փոփոխության, կարող են գործածվել նաև չեզոք սեռի բայեր, ինչպես՝ «Դ՛ուռը քամուց հիրար էկավ», «Յօրենի դ՛աշտը ա՛րեվից կըռընձե»: Իսկ երբ կրավորական կառույցի նախադասության գործողության բուն կատարողը անձ է, ապա այն նախադասության մեջ որպես կանոն չի արտահայտվում («Վառթիվորին Բօլ ջ՛ըրվանք», «էրէվում դ՛ու հէսօր էլի կըտըփվես», «Հէսօր խանու-

⁴ Ընդհանրապես, լեզուներում ներգործման խնդիրը սովորաբար փչ գործածական է: Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Փամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1989, էջ 213:

թից իրեք կիլո պիսոք ա բ'էրվե»): Կրավորական կառույցի նման նախադասու-
թյուններում կարող են դրսևորվել տարբեր պարագաներ («Քօ պսճասուվ ընդու
խառը խըրկըվավ», «էտ դիվանին քօ սաէլօվ ապատի տա կը դ'ըրվե», «Ընդու
մեխկօվ յես շատ ծէսկըվա») կամ միջոցի խնդիր («էտ ա րաղը քօ ձ'եռօվ պը-
տի բ'ասվի»): Այնուամենայնիվ, հազվադեպ հանդիպում է անձի անունով ար-
տահայտված ներգործման խնդիր, որը և դրվում է բացառական հոլովով.
«Ի'ու էլի ընդուց բ'ըշտըվար», «Ի'ու Սիմոնից կըրվար, Սիմոնն էլ՝ Վառթա-
նից»:

Հր.Աճառյանը իր «Քննություն Վանի բարբառի» աշխատության մեջ նկա-
տում է, որ այդ բարբառում կրավորական բայերը գործածվում են նաև իբրև
կարողական բայ, ինչպես՝ էրթալ - էրթացվել, կյալ - կյացվել, էլնել - էլնվել,
տալ - տըրվել, էճնել - էճնրվել: Հեղինակը չի մանրամասնում, սակայն նրա բե-
րած նախադասությունների օրինակներում այդ բայերը գործածված են միայն
երրորդ դեմքով⁵: Նման իրողություն դրսևորվում է և Բայազետի բարբառում:
Այստեղ կրավորական բայերի երրորդ դեմքով արտահայտվում է երկու կարգի
իրողություն.

ա) Պարբերաբար կրկնվող, օրինաչափ երևույթ, սահմանված կարգ, ինչ-
պես՝ Կառտօլը մայիսին ա ցանվում. Կօլը օրը էրկու դան ա կըթվում. Խառը
խօր տընից նրվագօվ ա դ'ուս բ'էրվում. Յօրղընները դ'առսրվում են դօշկընէ-
րի վըրէն. Բըլօշի թույնը ջ'ըրի մէշը բ'ասվում, նոր սըրըսկըվում քօլէրին. Հա-
ռէշ խաշլամէն ա քաշվում, նոր յետօ՝ քուֆտէն. Հիշկա սօրվի՝ էս խամուղը այ-
սենց նըստըսվում էս տըրումբի վըրէն. Ըտու մասին էլ յե՛փ ա խօսըսվում. Սէր-
վանղը պատի տա գն ա դ'ըրվում. Վատ բ'անը հա յէլ ա սըսվում:

բ) Նպատակ, կարելիություն, անհրաժեշտություն կամ պարտադրողակա-
նություն, ինչպես. Հէսօր հիրկուն էթըսվում խառս ուզէլու. էդ մասին պըտի
գ'ըրըսվի. Ըտօվ կըրիշա՞ չըլնըսվի. էտ գ'ըթլօվ ճաշ չուտըսվի. Ընդու ասուկը
յեփ ա խասկըսվո՞ւմ. էտ պարանը պըտի կառճըսվի. Ուրեմ էս փողի կէսը տաքս-
վում ախճըգնէրին, կէսը մընում ձ'եզի. Հէքուց ձ'եզի կառըսվի՝ ինչ պըտի անէք.
էտենց թըխտերը էսենց գ'ըրջօվ չըգ'ըրըսվում. Հիրկուն ս աղ շօրերը պըտի
նեռս բ'էրըսվի. Վայթէ էստարի բօստան չըփօրըսվի. Տառերն էնքան մանղըր
են՝ լավ չըկ ա ռթըսվում. Խավէրին հէսօր կուտ տալըսվո՞ւմ. էտ յանօվ մեր
դ'ուռ չըգ'ալըսվում:

Եթե առաջին կարգի դեպքերում արձանագրվում է օրինաչափությունը
կամ կարգը, ապա երկրորդ կարգի դեպքերում ներկայացվում է ընդհանուրին
վերաբերող կարելիություն կամ անհրաժեշտություն:

Հետաքրքրական է նշված կարգի կիրառություններ ունեցող բայերի կազ-
մությունը: Որպես կանոն, սկզբնաձևային շեզոք սեռի բայերը վաճանց ստա-

⁵ Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Եր., 1952, էջ 183:

նում են պատճառականի հիմքի վրա. նըստել - նըստըցընել - նըստըսվել, կա՛ն-
 ճընալ - կա՛նճըցընել - կա՛նճըսվել, բ'անցըրնալ - բ'անցըրցընել - բ'անցըրցը-
 վել: Թերևս սրանց նմանությունը վ ածանցով այսպես կոչված «կարողական»
 բայեր կազմվել են նաև ներգործական ու չեզոք այնպիսի բայերից, որոնք բար-
 բառումս պատճառականի ձևեր չունեն կամ նման կերպով չէին կարող ունե-
 նալ. օրինակ՝ ասել - ասըսվել, հըլնել - հըլնըսվել, էթալ - էթըսվել, գ'ալ -
 գ'ալըսվել, տալ - տալըսվել, գ'ըրել - գ'ըրըսվել, փօրել - փօրըսվել, ուտել -
 ուտըսվել և այլն:

Ի դեպ, պատճառականներից ձևավորված կրավորական բայերի այլ կի-
 րառություններ բարբառումս, որպես կանոն, չեն հանդիպում:

Կրավորական սեռի բոլոր բայերը համապատասխան ժամանակաձևերում
 խոնարհվում են միայն կրավորաձև:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Բայագետի բարբառում Ե խոնարհման մի շարք
 բայեր կրավորականության (նաև չեզոքության) իմաստ կարող են արտահայ-
 տել նաև առանց վ ածանցի: Եվ քանի որ այդ բայերը ներգործաձև ու կրավո-
 րաձև խոնարհումներ տարբերակող ժամանակաձևերից բացի մնացած դեպքե-
 րում նույն ձևով կարող են արտահայտել և՛ ներգործականության, և՛ կրավո-
 րականության, և՛ չեզոքության իմաստներ, ուստի դրանք հասարակ⁶ բայեր են:
 Բարբառային հասարակ բայերը, այսպիսով, անցյալ կատարյալ ժամանակա-
 ձևում, ըզձական, ենթադրական, հարկադրական ապառնիների եզակի երրորդ
 դեմքում, հրամայականի եզակիում կարող են ստանալ և՛ ներգործաձև, և՛
 կրավորաձև վերջավորություններ՝ առաջին դեպքում ունենալով ներգործակա-
 նության իմաստ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ կամ կրավորականության, կամ չե-
 զոքության իմաստներ: Մնացած դեպքերում այս բայերը նույն ձևով կարող են
 արտահայտել երեք սեռերի իմաստներն էլ:

Բարբառներում կրկնասեռության մյուս դրսևորումները (ներգործական
 սեռ - չեզոք սեռ, կրավորական սեռ - չեզոք սեռ) նույնպես տարածված են: Ար-
 դեն բավականաչափ խոսվեց այն մասին, որ վ ածանցով կամ առանց դրա
 բազմաթիվ բայեր կարող են արտահայտել և՛ չեզոք, և՛ կրավորական սեռի
 իմաստներ (ժողովուրթը լըսվավ հ'ա՛թը - Կա՛ռտօլը լըսվավ խորը. Բ'աժակը
 կօդրե - Հաստադ քօ ձ'եռօվ ա կօդրե): Մի շարք բայեր էլ նույն ձևով կարող են
 արտահայտել և՛ ներգործականության, և՛ չեզոքության իմաստներ: Նման բա-
 յերից են՝ սօրվել (դ'ասը սօրվել - շոքին սօրվել/վարժվել/), հիշկալ (կինօ հիշ-
 կալ - սարէրին հիշկալ), թըքել (թըքել հիրսին - արուն թըքել), խօսալ (վաս
 բ'աներ խօսալ - մէկի խէտ խօսալ), լըսալ (ձ'էն լըսալ - ջ'ոչին լըսալ), ցըրվել
 (փող ցըրվել - ցըրվել տըները), կըծել (չունը կըծում - դըզէզը ձ'եռըս կըծեց),

⁶ Գրաբարի համակարգում հասարակ /ընդհանուր/ են կոչվում այն բայերը, որոնք ընդհա-
 նուր ձևով արտահայտում են և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ: Տե՛ս Ա.
 Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

խաքնել (շոր խաքնել - օղը տըրումբին շրխաքնում), տէնալ (ծառ տէնալ - խիվանդ հաշկը առթէն տէնում):

Այսպիսով, Բայագետի բարբառում բայի սեռի արտահայտությունը բնութագրվում է հետևյալ իրողություններով.

1. Բայի սեռը կարող է արտահայտվել բայիմաստով (ներգործականություն-չեզոքություն), ածանցմամբ (վ և ցն), համապատասխան վերջավորություններով (որոշակի ժամանակաձևերում՝ ներգործաձև և կրավորաձև), շարահյուսական միջոցներով (կրկնասեռ բայերի դեպքում):

2. Ներգործաձև և կրավորաձև առանձին վերջավորություններ դրսևորվում են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում, ըզձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ապառնիների եզակի թվի երրորդ դեմքում, եզակի հրամայականում: Ընդ որում՝ ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորությունները սեռային տարբերակման դեր են կատարում Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի դեպքում: Մնացած դեպքերում հիշյալ վերջավորությունների գործառությունը պայմանավորված է բայի կազմությամբ:

3. Առանձին դեպքերում նշված ժամանակաձևերում ներգործաձև կամ կրավորաձև վերջավորությունների գործառությունը պայմանավորված է բայիմաստով (ներստա-ծըլկի):

4. Բայի սեռի դրսևորման տարբեր եղանակները կարող են զուգորդվել:

5. Կրավորական սեռի իմաստը Բայագետի բարբառում արտահայտվում է շատ ավելի թույլ, քան գրական հայերենում:

6. Դրսևորման որոշակի յուրահատկություններ ունեն կրավորակերպ չեզոք, կրկնասեռ և <կարողական> բայերը:

